

การปฏิบัติธรรมในจูฬธัมมสมาทานสูตร Dhamma Practice in Juladhammasamatan Suta

เพ็ญแข คงเพชรศักดิ์ และ วัฒนะ กัลยาณพัฒน์กุล

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครสวรรค์

Pankhae Kongpetsuk and Watthana Kanlayapatthanakul

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Nakhon Sawan Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail : penkhae36008@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการปฏิบัติธรรมในจูฬธัมมสมาทานสูตร ที่มีความเป็นมาจากการที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดภิกษุ ณ กรุงสาวัตถี ลักษณะของพระสูตรเป็นลักษณะการบรรยายแบบโวหารถามเอง-ตอบเอง และมีอุปมาอุปไมยประกอบ เนื้อหาของสูตรกล่าวถึงการปฏิบัติของบุคคล 4 อย่าง ได้แก่ (1) การมีความเห็น(ทิฐิ) ความสุขในปัจจุบัน(กาม) และติดอยู่ในกามทั้งหลาย ย่อมส่งผลถึงความเดือดร้อนในทุคติ เพราะกามเป็นเหตุ ย่อมมีทุกข์ในวิบากของตน (2) การปฏิบัติแบบยึดถือเอาความลำบาก ทรมานตนเองในปัจจุบัน ย่อมส่งผลถึงทุกข์เป็นวิบากในอนาคต (3) การปฏิบัติโดยบุคคลผู้มีราคะ โทสะ โมหะ กล้าเป็นปกติ มีโสมนัสบ้าง โทมนัสบ้าง แล้วประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธี บริบูรณ์ ย่อมไปเกิดเป็นสุคติในโลกสวรรค์ และ (4) การปฏิบัติของบุคคลนั้นสงัดออกจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย และบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ มีภาวะจิตที่เป็นหนึ่งผุดขึ้น มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ บรรลุตติยฌาน บรรลุจตุตถฌานอยู่ หลังจากตายไปแล้ว ย่อมเกิดในสุคติโลกสวรรค์

คำสำคัญ : การปฏิบัติธรรม; จูฬธัมมสมาทานสูตร

Abstracts

This article aims to study was found that Juladhammasamadan Sutta was delivered by the Buddha in front of Anathapindika at Savathi. The characteristics of this discourse were narration of Sangka at Savathi. The characteristics of this discourse were narration of questions and answers with analogy. The content of this discourse mentioned four individual thoughts. The first practice dealt with recent happiness (kama) and attraction to all types of sexuality that caused disaster, and suffering in the hell. The second practice depended upon self-trouble or self-torment that became a main cause or bringing a person to the hell in the future. The third practice was made by a person who was associated with greed, anger, and delusion. He would go to the heaven. The fourth practice was made by a person who was free from all types of sexuality and unwholesome action. He attained the first absorption including thought,

* วันรับบทความ : 3 ธันวาคม 2565; วันแก้ไขบทความ 26 ธันวาคม 2565; วันตอบรับบทความ : 27 ธันวาคม 2565

Received: December 3, 2022; Revised: December 26, 2022; Accepted: December 27, 2022

discrimination, rapture and happiness with tranquil mind, one-pointed, rapturous, and happy. He would go to the heaven after death

Keywords: An analytical; Dhamma practice; Juladhammasamatan Suta

บทนำ

พระพุทธศาสนา ถือเป็นศาสนาที่สูงส่งด้วยหลักธรรม กล่าวคือ ผู้ใดปฏิบัติธรรมผู้นั้นย่อมมีความสุข ส่วนจะมีความสุขระดับใดนั้น ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติของแต่ละบุคคล ดังนั้น การศึกษาพระพุทธศาสนาจึงเป็นการศึกษาเพื่อถึงความหลุดพ้น หมายความว่าเริ่มต้นด้วยการศึกษาปริยัติให้รู้หลักการสำคัญจนเข้าใจแล้วจึงลงมือปฏิบัติ คือ ทดลองปฏิบัติตามทฤษฎีที่เรียนมา และการปฏิบัตินี้จะนำไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริงแบบรู้แจ้งแทงตลอด จนสามารถเข้าถึงความหลุดพ้น คือ พระนิพพาน เรียกว่า รู้แล้วละและปล่อยวาง หลักธรรมในพระพุทธศาสนาจึงมีไว้เพื่อศึกษาหรือตอบสนองความต้องการเพียงเพื่ออยากรู้เท่านั้น แต่เป็นการศึกษาเพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนเองให้มีชีวิตที่ดีมีสุขแบบครองเรือนไปจนถึงสุขแบบพ้นจากเรือนและโลก

ในทางพระพุทธศาสนานั้นมีหลักธรรมที่จะรับมาปฏิบัติโดยมีเหตุผลตามความเป็นจริงที่ปรากฏในพระสูตรต้นตอปิฎก ว่า จูฬธัมมสมาทานสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 12/144.) ซึ่งเป็นพระสูตรที่กล่าวด้วยการสมாதานธรรมทั้ง 4 อย่าง คือ 1. การสมாதานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นผลในอนาคต 2. การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบันและมีทุกข์เป็นผลในอนาคต 3. การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบันแต่มีสุขเป็นผลในอนาคต 4. การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบันแต่มีสุขเป็นผลในอนาคต โดยพระสูตรนี้มีเนื้อหาเกี่ยวข้องของการรับเอาธรรมมาปฏิบัติทั้ง 4 อย่าง ที่เกี่ยวกับของความเป็นอยู่ในบุคคลที่อยู่ในโลก เพราะใจความสำคัญนั้นจะเน้นเกี่ยวกับการปฏิบัติที่ถูกต้องหรือปฏิบัติตามความเป็นจริง จะเห็นได้จากการการปฏิบัตินั้นจะแยกแยะข้อปฏิบัติ ซึ่งการปฏิบัติในแต่ละข้อนั้นจะมีผลในปัจจุบันต่างกัน และมีผลในอนาคตต่างกัน เช่น การปฏิบัติสุขในปัจจุบันแต่มีทุกข์เป็นผลในอนาคต เพราะในปัจจุบันนั้นยึดเอาความสุขในปัจจุบันโดยยึดหลักปฏิบัติแบบมั่วสุมหลงกามคุณทั้งหลายในโลก จะเห็นได้ว่าความสุขนั้นเกิดเฉพาะการเสพทางกายเท่านั้น แต่ยังส่งผลถึงจิตใจที่ติดกิเลสที่ข้องในใจ ย่อมมีผลในอนาคตคือ เมื่อตายไปก็ไปเกิดในอบาย (พระธรรมกิตติวงศ์, 2551 : 1245) คือ ความเสื่อมหรือความหายนะ เป็นต้น ย่อมเป็นการปฏิบัติที่ไม่ถูกต้อง ในทางพระพุทธศาสนาถือว่า เป็นการปฏิบัติแบบหย่อนยานหรือกามสุขัลลิกานุโยคคือ การประกอบตนให้พัวพันหมกมุ่นอยู่ในกามสุข ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นการปฏิบัติที่ไม่ดีที่สิ้นสุดต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดตลอดกาล (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2553 : 16)

ในจูฬธัมมสมาทานสูตรนี้ ยังกล่าวถึงการปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา คือ การสมாதานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบันแต่มีสุขเป็นผลในอนาคต และการสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบันแต่มีสุขเป็นผลในอนาคต เพราะจะเข้าหลักในส่วนของการสายกลาง คือหลักมัชฌิมาปฏิปทา (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

(ป.อ.ปยุตฺโต), 2553 : 311) คือ การปฏิบัติทางสายกลาง ไม่หย่อนเกินไปและไม่ตึงเกินไป ในพระไตรปิฎกยังกล่าวอีกว่า หลักทางสายกลาง คือ มรรคมืองค์ 8 หรือ อัฐังคิกมรรค เรียกเต็มว่า อริยอัฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมืองค์แปดประการ อันประเสริฐ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2553 : 215) หมายถึง ธรรมอันเป็นเครื่องประกอบของธรรมที่เป็นเหตุแห่งการฆ่ากิเลสและเข้าถึงพระนิพพาน คือธรรมชาติที่เป็นผู้เดินทางไปสู่พระนิพพาน ซึ่งประกอบด้วย 1) สัมมาทิฐิ มีความเห็นชอบ 2) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ 3) สัมมาวาจา การพูดชอบ 4) สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ 5) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ 6) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ 7) สัมมาสติ ความระลึกชอบ 8) สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ (พระครูสังวรสมาธิวัตร, 2522 : 738) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุผู้มีทิฐิที่ตั้งไว้ถูก มีมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ถูก ย่อมทำลายอวิชชา ให้วิชชาเกิดขึ้น ทำนิพพานให้แจ้ง (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 19/154/84) แม้สังโยชน้อย่างละเอียด (อุทธัมภาคัยสังโยชน) ก็ทำให้สิ้นไปได้ เมื่อภิกษุเจริญอริยมรรคมืองค์ 8 ทำอริยมรรคมืองค์ 8 นี้ให้มาก กล่าวคือ เจริญสัมมาทิฐิเรื่อยมาจนถึงเจริญสัมมาสมาธิอันอาศัยวิเวก วิจารณ์ น้อมไปในโอสถคเคคือ ความสลัดคืน (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 14/406/460) ตามลำดับแล้ว ก็ย่อมทาบอุปคุตธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ให้อันตรธานสงบไปในระหว่าง ดุลยมรสุมพัดเอาเมฆฝนก้อนใหญ่ที่เกิดขึ้นให้อันตรธานหายไปในช่วงฉนนั่นเหมือนกัน (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 19/157/86)

เมื่อเจริญอริยมรรคมืองค์ 8 ให้มากแล้วสังโยชนทั้งหลายย่อมสงบราบคาบไปโดยง่าย หลักสัมมาทิฐิเป็นตัวสำคัญเพราะถ้าต้องความเห็นให้ถูกต้องแล้ว การปฏิบัตินั้นก็จะต้องในหลักพระพุทธศาสนา คือ ปัญญาอันเห็นชอบ เช่น เห็นว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว หรือเห็นว่าทุกข์เป็นผลเกิดแต่เหตุ ความดิ้นรนของจิต เป็นเหตุก่อให้เกิดทุกข์ ความดับแห่งความดิ้นรนของจิต เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ ความดำเนินปฏิบัติให้เป็นไปโดยชอบ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ (พระพุทธวิถีสุมณี, 2545 : 6)

สัมมาทิฐินี้ปรากฏอยู่ในมรรคมืองค์ 8 และเป็นตัวนำไปสู่แสงสว่างแห่งปัญญาที่ถูกต้องเพราะมีปัญญาพิจารณาโดยแยบคาย สมดังพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์จะขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นก่อน สิ่งที่เป็นนิมิตมาก่อน คือ แสงเงินแสงทอง สิ่งที่เป็นเบื้องต้น เป็นนิมิตมาก่อน เพื่อความบังเกิดแห่งอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 ของภิกษุ คือ ความถึงพร้อมแห่งการกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย ฉนนั่นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย อันภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยการกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย พึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ 8 จักกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคอันประกอบด้วย องค์ 8 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 19/136/31)

ความเห็นชอบนั้นเป็นตัวนำไปสู่แสงสว่างหรือปัญญาอันเป็นการเริ่มต้นในการปฏิบัติหรือรับเอาธรรมนั้นมาปฏิบัติเพื่อให้เกิดมรรคผลตามที่ต้องการได้อย่างถูกต้องสัมมาทิฐินี้ยังสามารถปฏิบัติได้ทั้งในฐานะข้อปฏิบัติหรือทางชีวิตทั้งของบรรพชิตและคฤหัสถ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า “เราย่อมสรรเสริญสัมมาปฏิบัติ ไม่ว่าของบรรพชิตหรือของคฤหัสถ์ คฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ปฏิบัติชอบแล้ว เพราะการปฏิบัติชอบนั้นเป็นเหตุ

ย่อม ยังญาธรรมอันเป็นกุศลให้สำเร็จได้ ก็สัมมาปฏิบัติคืออะไร คือสัมมาปฏิญญา ฯลฯ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 19/68/23) มรรคาอันเป็นอริยะมืองค์ ประกอบ 8 ประการนี้แล เป็นทางนำไปสู่ความดับแห่งกรรม คือ สัมมาปฏิญญา ฯลฯ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 22/334/464) การรับเอาธรรมมาปฏิบัตินั้นจึงสมควรที่จะรู้หลักก่อนให้รู้ตามหลักพระพุทธศาสนา เพราะจะได้เดินตามทางได้อย่างถูกต้องโดยไม่มีข้อผิดพลาด เพราะการปฏิบัติโดยไม่รู้หลักนั้นจะทำให้ไม่เข้าใจ อาจส่งผลถึงการปฏิบัติในปัจจุบันและส่งผลไปถึงอนาคตด้วย

ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงเห็นว่าการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับความเห็นที่ถูกต้องในทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับจุฬัฒมสมาทานสูตรนั้นในปัจจุบันมีการปฏิบัติอย่างไรทั้งสุขและทุกข์นั้นมีการปฏิบัติอย่างไร พร้อมทั้งหลักของจุฬัฒมสมาทานสูตรนี้เมื่อปฏิบัติแล้วมีผลเป็นไปอย่างไร และผู้ที่สมาทานธรรมทั้ง 4 อย่างนั้นมีบุคคลที่สามารถสมาทานธรรมได้ก็บุคคล พร้อมทั้งหลักธรรมที่เกี่ยวข้องในส่วนของการปฏิบัติในแต่ละอย่างทั้ง 4 อย่างนั้นอย่างไร

ความเป็นมาของจุฬัฒมสมาทานสูตร

ความเป็นมาของจุฬัฒมสมาทานสูตรในพระไตรปิฎก ผู้ศึกษาได้แยกออก 2 ประเด็น คือ (1) ที่มาของชื่อ (2) ที่มาของพระสูตร มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ที่มาของจุฬัฒมสมาทานสูตร

จุฬัฒมสมาทานสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยการสมาทานธรรม สูตรเล็ก คำว่า ธรรม ในที่นี้หมายถึง คติที่ยึดถือกันหรือข้อปฏิบัติที่ยึดถือกัน ส่วนคำว่า สมาทาน การรับเอามาปฏิบัติการสมาทานธรรม จึงหมายถึงเอาคติที่ยึดกันมาปฏิบัติ ชื่อนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 12/144.)

คำว่า การสมาทานธรรม แปลจากคำว่า “ัฒมสมาทาน” แยกอธิบาย คือ หมายถึงลัทธิหรือข้อวัตรปฏิบัติ ได้แก่ จริยาที่ตนยึดถือ คำว่า สมาทาน หมายถึง ถือปฏิบัติ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 2/468/279) ดังนั้น การสมาทานธรรม คือ การรับเอาถือเอาตามลัทธิหรือข้อวัตรตามจริยาที่ตนยึดถือมาปฏิบัติตาม พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นทราบว่าการสมาทานธรรมมี 4 แบบ แต่ละแบบมีผลต่างกันอย่างไร พระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชญาสยะ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 12/145.)

สรุปความว่า การสมาทานธรรม คือ การรับเอามาปฏิบัติตามที่ตนนั้นนับถือหรือยึดถือ ซึ่งหมายถึงเอาคติที่ยึดกันมาปฏิบัติ ส่วนที่มาของจุฬัฒมสมาทานสูตรนั้น พระพุทธเจ้าได้แสดงแก่อนาถ บิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี เพื่อให้ภิกษุเหล่านั้นทราบว่าการสมาทานธรรมมี 4 แบบ

2. รูปแบบของจุฬัฒมสมาทานสูตร

ภาคอุเทศ

รูปแบบของจุฬัฒมสมาทานสูตร พระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปริชาตสยะ รูปแบบนั้นเป็นการบรรยายโวหารแบบถามเอง – ตอบเอง และมีอุปมาอุปไมยประกอบ ใจความสำคัญ การสมาทานธรรม 4 แบบ ได้แก่ 1. การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นผลในอนาคต 2. การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบันและมีทุกข์เป็นผลในอนาคต 3. การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบันแต่มีสุขเป็นผลในอนาคต 4. การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบันแต่มีสุขเป็นผลในอนาคต ในภาคอุเทศนี้ ถือเป็นใจความสำคัญของพระสูตร โดยแยกแยะในแต่ละข้อหรือประเด็นจากการสมาทานหรือรับเอามาปฏิบัติ 4 แบบ พร้อมทั้งแต่ละแบบนั้นมีผลเป็นอย่างไรในอนาคต(มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 12/145)

ภาคนิเทศ

แบบที่ 1 การปฏิบัติของพวกสมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติตามลัทธิที่ถือว่า “โทษในกามไม่มี” จึงบำรุงบำเรอตนด้วยกามกับปริพาชิกาสาว ๆ ไม่สนใจหลักธรรมคำสอนให้ละกามเพราะเห็นภัยของกาม พวกนี้หลังจากตายไปแล้ว ไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก

แบบที่ 2 การปฏิบัติของพวกอเจลล(นักบวชเปลือย) ผู้ถือวัตรต่าง ๆ เช่น ไม่ไปรับอาหารที่เขาเชิญให้ไปรับ ไม่หยุดรับอาหารที่เขาขอให้หยุดรับ ไม่รับอาหารที่เขาแบ่งให้ ไม่รับอาหารที่เขาเจาะจง พวกนี้จึงมีความเป็นอยู่ที่ทรามมีทุกข์มาก หลังจากตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก

แบบที่ 3 การปฏิบัติของบุคคลบางคนผู้มีราคะจัดโดยปกติ จึงได้รับทุกข์โศกเศร้าอันเกิดจากราคะจัดนั้นเนื่อง ๆ บุคคลบางคนผู้มีโทสะจัดเป็นปกติจึงได้รับทุกข์โศกเศร้าอันเกิดจากโทสะจัดเนื่อง ๆ บุคคลบางคนผู้มีโมหะจัดเป็นปกติจึงได้รับทุกข์โศกเศร้าอันเกิดจากโมหะจัดเนื่อง ๆ บุคคลดังกล่าวนี้ ถูกโทมนัสครอบงำประพตติพรหมจรรย์ทั้ง ๆ ที่ร้องให้น้ำตานองหน้า (เช่น ศิษย์ที่ถูกอาจารย์บังคับ หรือทำโทษให้ปฏิบัติธรรม) จึงประพตติพรหมจรรย์จนบริสุทธิ์บริบูรณ์หลังจากตายแล้ว เขาไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

แบบที่ 4 การปฏิบัติของบุคคลบางคนผู้ไม่มีราคะจัดโดยปกติ ผู้ไม่มีโทสะจัดปกติ ผู้ไม่มีโมหะโดยปกติ จึงไม่ได้รับทุกข์โศกเศร้าอันเกิดจากกิเลสเหล่านี้เนื่อง ๆ บุคคลดังกล่าว สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน ตามลำดับ หลังจากตายแล้ว เขาไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 12/145-146.)

พระพุทธเจ้าทรงอธิบายแต่ละแบบโดยละเอียด โดยเฉพาะแบบที่ 1 ทรงเน้นเป็นพิเศษ โดยทรงอธิบายขยายความด้วยอุปมาโวหารประกอบ

3. เนื้อหาของจุฬัฒมสมาทานสูตร

ในจุฬัฒมสมาทานสูตร ว่าด้วยสูตรเล็ก กล่าวถึง สมัยพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้วพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 12/468/508-509.)

1) การสมาทานธรรมที่มีสุขแต่มีทุกข์เป็นวิบาก การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากในอนาคต เป็นการปฏิบัติหรือกระทำโดยมีความสุข อันที่เกิดจากกลุ่มลงในกามคุณ หรือติดในห้วงอันมีความสุขเพียงปัจจุบัน ถือเป็นการประพาสชั่วอย่างมีความสุข (สบายกายโสมนัส (สบายใจ) เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบาย เป็นต้น เปรียบด้วยขัน (ใส่) น้ำดื่มทำด้วยสำริด มีสีมีกลิ่นดี แต่ระคนด้วยยาพิษ ดื่มแล้วทำให้ตายหรือปางตาย

2) การสมาทานธรรมที่มีทุกข์และมีทุกข์เป็นวิบาก การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากในอนาคต เป็นการกระทำหรือประพาสที่มีความทุกข์ซึ่งเป็นการประพาสชั่ว ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจอย่างมีทุกข์ มีโทมนัส (ไม่สบายใจ) เมื่อตายไปก็เข้าถึงอบายทุกคติวิบาต นรกเปรียบด้วยกะโหลกน้ำเต้าขมที่ระคนยาพิษดื่มแล้วทำให้ตายหรือปางตาย

3) การสมาทานธรรมที่มีทุกข์แต่มีสุขเป็นวิบาก การสมาทานธรรมที่มีทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากในอนาคต เป็นการปฏิบัติที่มีความทุกข์แต่มีความสุขที่ได้รับหรือการจำใจต้องละเว้นความชั่ว จะด้วยการถูกบังคับให้ทำดีโดยเจ้าตัวไม่ยอมทำตามแต่ต้องทำ อุปมาด้วยเด็กที่ไม่อยากเรียนหนังสือ แต่ต้องเรียนเพราะพ่อแม่ผู้ปกครองบังคับ ครั้นเรียนจบแล้วได้ดีเพราะมีความรู้อันเป็นผลมาจากการเรียนนั้น

4) การสมาทานธรรมที่มีสุขและมีสุขเป็นวิบาก การสมาทานธรรมที่มีสุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากในอนาคต เป็นการปฏิบัติให้เกิดความสุขและผลที่ได้รับคือมีความสุขหรือบุคคลที่มีความต้องการทำดี และทำดีด้วยความตั้งใจและสมัครใจอย่างมีความสุข อุปมาด้วยเด็กที่เป็นคนชอบการเรียน และเรียนด้วยความตั้งใจ จบแล้วได้ดีเพราะผลแห่งการเรียนนั้น

สรุปในเนื้อหาได้กล่าวถึง การปฏิบัติของบุคคล 4 อย่างด้วย (1) การมีความเห็น(ทิฐิ) ความสุขในปัจจุบัน(กาม) และติดอยู่ในกามทั้งหลาย ย่อมส่งผลถึงความเดือดร้อนในทุกคติ เพราะกามเป็นเหตุ ย่อมมีทุกข์ในวิบากของตน (2) การปฏิบัติแบบยึดถือเอาความลำบาก ทรมานตนเองในปัจจุบัน ย่อมส่งผลถึงทุกข์เป็นวิบากในอนาคต (3) การปฏิบัติโดยบุคคลผู้มีราคะ โทสะ โมหะ กล้าเป็นปกติ มีโสมนัสบ้าง โทมนัสบ้าง แล้วประพาสพรหมจรรย์บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ย่อมไปเกิดเป็นสุคติในโลกสวรรค์ และ (4) การปฏิบัติของบุคคลนั้นสงัดออกจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย และบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ มีภาวะจิตที่เป็นหนึ่งผุดขึ้น มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ บรรลุจตุตถฌานอยู่ หลังจากตายไปแล้ว ย่อมเกิดในสุคติโลกสวรรค์

การปฏิบัติธรรมในจุฬารามาสมาทานสูตร

ในส่วนของผู้บุคคลในการสมาทานธรรมนั้น ผู้ศึกษาได้แบ่งออกเป็น 2 อย่าง คือ (1) บรรพชิต (2) คฤหัสถ์ โดยจะได้อธิบายตามลำดับดังต่อไปนี้

1. บรรพชิต หมายถึง ผู้บวช นักบวช เช่น ภิกษุ ภิกษุณี สมณะ ดาบส ฤๅษี เป็นต้น แต่เฉพาะในพระพุทธศาสนา ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร และสิกขมานาบรรพชิตเมื่อสมาทานธรรมหรือรับเอาข้อมาปฏิบัติตามสถานะของตนมาเป็นการประพฤติดุปฏิบัติ การกระทำนั้นย่อมมีผลจากการปฏิบัติ ในความเป็นอยู่ของบรรพชิตนั้น ต้องถือปฏิบัติตาม(ศีล)สถานะของตนแล้วนำมาปฏิบัติอย่างเคร่งครัด โดยเห็นภัยในวัฏสงสารหรือการกระทำที่ทำให้เกิดความสุข-ทุกข์ ในปัจจุบัน โดยไม่หลงไปตามกิเลสหรือสิ่งที่ยั่วให้เกิดความหลงผิด เช่น ไม่หลงกามคุณ (พระธรรมกิตติวงศ์, 2551 : 48) ไม่ถือตัว อันเป็นเครื่องเศร้าหมองหรืออกุศลกรรม แต่จะเห็นประโยชน์จากการปฏิบัติที่ถูกต้อง เช่น การประพฤดิพรหมจรรย์ และการเจริญสมาธิ เป็นต้น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2553 : 174)

ดังนั้นเมื่อบรรพชิตรับเอาการสมาทานธรรมแล้ว รู้ในการปฏิบัติอย่างเคร่งครัด โดยเห็นตามความเป็นจริง แล้วปฏิบัติก็จะส่งผลถึงการปฏิบัติที่ถูกต้อง ไม่ได้รับความเดือดร้อน จะมีแต่ความสุขในปัจจุบัน และยังส่งผลถึงความสุขในอนาคตอีกด้วย

2. คฤหัสถ์ หมายถึง บุคคลทั่ว ๆ ไปที่ไม่ใช่ภิกษุ คนผู้อยู่ครองเรือนการปฏิบัติของคฤหัสถ์นั้นมีทั้งสุขและทุกข์ เมื่อมีการสมาทานหรือรับเอามาปฏิบัติแล้ว จะจัดเข้าในการกระทำที่เป็นประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์ต่อตนเอง แล้วเมื่อปฏิบัติแล้วย่อมมีผลเป็นสุข และเป็นทุกข์ การปฏิบัติของคฤหัสถ์นั้น เมื่อปฏิบัติโดยประกอบด้วยอกุศลกรรมในปัจจุบัน ย่อมมีผลเป็นทุกข์ในอนาคต แต่เมื่อปฏิบัติกุศลกรรม ก็จะส่งผลโดยความสุขอนาคต การปฏิบัติแบ่ง เป็น 2 อย่าง คือ (1) คฤหัสถ์ผู้อยู่ในสถานะผู้บำเพ็ญพรต (2) คฤหัสถ์ในสถานะผู้ครองเรือน (สุชีวะ ปุณฺณานุกาพ, 2541 : 46)

ดังนั้นการสมาทานหรือการปฏิบัติของคฤหัสถ์นั้น ก็จะได้รับเอามาปฏิบัติตามหน้าที่และสถานะของตน โดยเมื่อปฏิบัติแล้วถ้าปฏิบัติเพียงเห็นแค่ความสุขในปัจจุบัน โดยมีกิเลสหรืออกุศลกรรมเป็นเหตุ จะส่งผลมีความสุขในอนาคต แต่เมื่อปฏิบัติความสุขในปัจจุบันโดยมีกุศลเป็นเหตุ ก็จะส่งผลมีความสุขในอนาคต

ผลของการปฏิบัติสมาทานธรรมนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติแล้วตามหลักเปรียบเทียบการปฏิบัติธรรม 4 แบบโดยทรงถือเอาความทุกข์และความสุขในการปฏิบัติกับความทุกข์และความสุขที่เป็นผลแห่งการปฏิบัติเป็นเกณฑ์เทียบ

แบบที่ 1	ปฏิบัติสุข แต่ได้ผลเป็นทุกข์	→ ไม่ดี (อบาย)
แบบที่ 2	ปฏิบัติเป็นทุกข์ และได้ผลเป็นทุกข์	→ ไม่ดีเลย (อบาย)
แบบที่ 3	ปฏิบัติเป็นทุกข์ แต่ได้ผลเป็นสุข	→ ดี (สววรรค์)
แบบที่ 4	ปฏิบัติเป็นสุข และได้ผลเป็นสุข	→ ดีมาก (สววรรค์)

ผู้ศึกษาแบ่งผลการปฏิบัตินั้นออกเป็น 2 อย่าง คือ (1) อบายภูมิ และ (2) สวรรค์ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. อบายภูมิ

การปฏิบัติตามหรือสมาทานธรรมตามแบบที่ 1 และแบบที่ 2 นั้นแล้ว จะส่งผลถึงไม่ดีและไม่ดีเลย ดังนั้นผลจากการปฏิบัติใน 2 แบบนี้ ย่อมส่งผลความทุกข์ในอนาคต คือ อบายภูมิ

พระธรรมกิตติวงศ์ ให้ความหมายของคำว่า อบายภูมิ หมายถึง ภูมิที่มีแต่ความทุกข์ทรมาน เป็นที่เกิดของผู้ที่ทำบาปกรรมไว้ในขณะยังมีชีวิตอยู่ ผลแห่งกรรมนั้นจะส่งเขาไปเกิดในอบายภูมิหลังจากเขาตายแล้ว แบ่งออกเป็น 4 อย่าง คือ

- (1) นรก เป็นที่เกิดของคนที่มีมากด้วยโทสะ ชอบฆ่าฟัน ชอบทำร้ายผู้อื่น
- (2) เปรต เป็นที่เกิดของคนที่มีมากด้วยโลภะ ชอบฉ้อโกง ลักขโมย เปียดเบียนทรัพย์
- (3) อสุรกาย เป็นที่เกิดของคนที่มีมากด้วยโมหะ
- (4) ดิรัจฉาน เป็นที่เกิดของคนที่มีมากด้วยโมหะ หลงมกมาย ออกตัญญู เห็นผิด (พระธรรมกิตติวงศ์, 2551 : 1246)

ดังนั้นเมื่อปฏิบัติหรือสมาทานธรรม 2 อย่าง (แบบ 1,แบบ 2) คือ (1) ธรรมสมาทานที่ให้สุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป เช่น การหลงมัวเมาหมกมุ่นอยู่ในกาม หรือการประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความสนุกสนานพอใจ เป็นต้น (2) ธรรมสมาทานที่ให้ทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากต่อไป เช่น การประพฤติกุศลกรรมบถของตนของพวกอเจลล หรือการประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความยากลำบาก ทั้งมีความเดือดร้อนใจ เป็นต้น ย่อมส่งผลถึงอบายภูมิ หรือหนทางแห่งความเดือดร้อนและความเสื่อมที่จะได้รับผลในอนาคต

2. สวรรค์

การปฏิบัติตามหรือสมาทานธรรมตามแบบที่ 3 และแบบที่ 4 นั้นแล้ว จะส่งผลถึงดีและดีมาก ดังนั้นผลจากการปฏิบัติใน 2 แบบนี้ ย่อมส่งผลความสุขในอนาคต คือ สวรรค์ หมายถึง ภูมิหรือโลกของเทวดา อันเป็นภูมิที่มีแต่สิ่งที่ดีงาม ให้แต่สิ่งที่ดีเลิศซึ่งล้วนเป็นของทิพย์ ทำให้ผู้ไปเกิดมีแต่ความสุข (พระธรรมกิตติวงศ์, 2551 : 1246) แบ่งออกเป็น 6 ชั้น ได้แก่ 1) จาตุมหาราช 2) ดาวดึงส์ 3) ยามา 4) ดุสิต 5) นิมมานรดี (6)ปรนิมมิตวสวัตดี (เสฐียรพงษ์, วรรณปก, 2529 : 154)

ดังนั้นเมื่อปฏิบัติสมาทานธรรม 2 อย่าง (แบบ 3,แบบ 4) คือ (1) ธรรมสมาทานที่ให้ทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากต่อไป เช่น ผู้ที่กิเลสมีกำลังแรงกล้า ผินใจพยายามประพฤติพหุกรรมจริยให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ หรือผู้ที่ประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความยากลำบาก เป็นต้น (2) ธรรมสมาทานที่ให้สุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป เช่น ผู้ที่กิเลสมีกำลังน้อย ประพฤติพหุกรรมจริยด้วยความพอใจ หรือ ผู้ที่ประพฤติกุศลกรรมบถด้วยความพอใจ ได้เสวยสุขโสมนัส เป็นต้น ย่อมส่งผลถึง สวรรค์ความสุขในภพหน้า หรือสุคติภูมิในอนาคต

หลักการที่เกี่ยวข้องกับการสมาทานธรรม

การวิเคราะห์หลักการที่เกี่ยวข้องกับการสมาทานธรรมนั้น ผู้ศึกษาได้แบ่งในส่วนของ(1)ความเห็น คือ 1) ทิฐิ 2) ความเชื่อ คือ ศรัทธา และ 3) ความละเอียดหรือความเกรงกลัวต่อบาป คือ เทวธรรม ดังจะได้ อธิบายต่อไปนี้

1. หลักทิฐิ

ทิฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจตามแนวคิดของตน ลักษณะสำคัญของทิฐิ คือ การยึดถือเป็นของตน ความรู้ที่เป็นทิฐินี้ มิได้ตั้งแต่ขั้นไม่มีเหตุผล มีเหตุผลน้อยบ้าง มากบ้าง แต่เมื่อใดทิฐินั้นพัฒนาขึ้นไปเป็นความรู้ ความเข้าใจ ตามความเป็นจริงแล้วก็就会有ความถูกต้อง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546 : 44) ในทางพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ มิจฉาทิฐิ เป็นความเห็นที่ผิดจากความเป็นจริงเป็นไปเพื่อสร้างโลกสร้างกิเลส และสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบเห็นความจริง ได้แก่การเห็นที่ถูกต้องตามอริยสัจ 4 ดังที่มีพระพุทธพจน์แสดงไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิ คืออะไร คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฐิ” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 10/402/266)

(1) มิจฉาทิฐิ

ในการสมาทานธรรม นั้นผู้ศึกษาได้แบ่งผู้ที่มีความเห็นผิดออกไปสู่อบายนั้น 2 ทาง คือ (1) ผู้ปฏิบัติสุขแต่ได้ผลเป็นทุกข์ และ(2) ปฏิบัติเป็นทุกข์และได้ผลเป็นทุกข์ นั้นจะมีความเห็นในส่วนของมิจฉาทิฐิหรือยังมีการติดอยู่ในกิเลส ดังจะได้อธิบายต่อไปนี้

ในอังกุตรนิกาย ทสกนิบาต ท่านแสดงเหตุผลของความเห็นผิดที่เรียกว่า มิจฉัตตะ 10ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่องของบุคคลผู้มีความเห็นของมิจฉาทิฐิไว้ดังนี้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 24/226)

- 1) มิจฉาทิฐิ เห็นผิด ได้แก่พวกที่มีความเห็นที่เป็นอกิริยาทิฐิ อกุศลทิฐิ นัตถิกทิฐิ 2) มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่การดำริเข้าไปหากาม ความใคร่ ดำริไปในทางอาฆาต พยาบาท จองเวร ดำริไปในทางทำให้ผู้อื่นได้รับความยากลำบากเดือดร้อน เสียหายเป็นทุกข์ เป็นต้น 3) มิจฉาวาจา วาจาผิด ได้แก่ พุจริต 4 อย่างคือ พูดเท็จ พูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกแยกกัน พูดคำหยาบด่าว่า หรือคำหยาบโลน และพูดเพ้อเจ้อไร้สาระ ก่อความรำคาญความเดือดร้อนให้กับผู้อื่น เป็นต้น 4) มิจฉากัมมันตะ การงานผิด ได้แก่การกระทำการงานด้วยกาย พุจริต 3 คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และประพฤติดีกในกามอันเป็นสาเหตุของความเดือดร้อนให้กับผู้อื่น 5) มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด คือการหลอกลวงผู้อื่นเลี้ยงชีวิต เช่นไม่บรรลุลุคณธรรมก็กล่าวว่า ตนเองได้บรรลุลุคณธรรม เป็นต้น 6) มิจฉาวายามะ พยายามผิด ได้แก่ความพยายามในทางยังบาปอกุศลธรรมให้เกิดขึ้นและให้เจริญขึ้น 7) มิจฉาสติ ระลึกลืมผิด ได้แก่ระลึกลืมถึงอาการอันชั่วร้ายให้เกิดราคะ โทสะ โมหะ 8) มิจฉาสมาธิ ตั้งจิตไว้ผิด ได้แก่ภาวนาสกตใจในทางหาลภ ในทางให้ร้ายผู้อื่น และในทางทำให้ตัวเองหลงและผู้อื่นหลงด้วย 9) มิจฉาญาณะ รู้ผิด ได้แก่ความรอบรู้เกิดขึ้นในจิตของผู้ถือลัทธิต่าง ๆ และประกอบภาวนาตามลัทธินั้น เพราะไม่รู้อาการที่จิต

ได้รับการปรุงแต่ง ความรู้ชนิดนี้ มิได้ผ่านญาณ 3 คือ สัญญาณ กิจญาณ กตญาณดังนั้นจึงทำให้บุคคลหลงทาง และเชื่อไปตามที่จิตปรุงแต่งไปตามอารมณ์นั้น ๆ 10) มิจฉาวิมุตติ พ้นผิด ได้แก่ วิมุตติที่นิยมในลัทธิอื่น ซึ่งเป็นการระงับกิเลสได้ชั่วคราว แต่อาจเข้าใจว่าตนเองได้บรรลุถึงความหลุดพ้นจากทุกข์ได้ตลอดไป ในมิจฉัตตะ 10 ข้างต้นนั้น มีความเกี่ยวข้องกับกิเลสเครื่องผูกใจสัตว์ให้ข้องหรือติดอยู่ในโลกียวิสัย ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงต้องทำลายกระบวนการแห่งกิเลสหรือที่เรียกว่าวิชานี้ให้ได้เสียก่อนจึงจะเข้าถึงมรรคาแห่งอริยผลได้ตามลำดับ

ดังนั้นผู้ที่มีความคิดเห็นในทางผิดและประพฤติปฏิบัติที่ยังติดอยู่กับกิเลสนั้นต้องเวียนวายเป็นทุกข์ ไม่จบสิ้น และถือเป็นการปฏิบัติสุขแต่ได้ผลเป็นทุกข์และปฏิบัติทุกข์แล้วได้ผลเป็นทุกข์ในอนาคต ย่อมไปสู่ที่ลำบากหรืออบายภูมิ

(2) สัมมาทิฐิ

ในการสมาทานธรรม นั้นผู้ศึกษาได้แบ่งผู้ที่มีความเห็นชอบแล้วปฏิบัติตามในทางที่ถูกต้องย่อมไปสู่ความสุขนั้น 2 ทาง คือ (1) ผู้ปฏิบัติทุกข์แต่ได้ผลเป็นสุข และ(2) ปฏิบัติเป็นสุขและได้ผลเป็นสุข นั้นจะมีความเห็นในส่วนของสัมมาทิฐิหรือมีความเห็นที่ถูกต้อง ดังจะได้อธิบายต่อไปนี้

(1) โลกียสัมมาทิฐิ คือ ปัญญาที่ยังขึ้นตรงต่อโลก ได้แก่ มีความเห็น ความเชื่อความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปในทางที่สอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงาม รู้จักผิดชอบชั่วดี รู้ทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุข แก่ชีวิตตนเองครอบครัวและสังคม แต่ยังไม่หมดทุกข์ โลกียปัญญานี้ เป็นบาทฐานหรือเป็นบันไดก้าวแรกให้มนุษย์ก้าวเดินไปสู่เส้นทางแห่งโลกุตตรปัญญาในโอกาสต่อไป

(2) โลกุตตรสัมมาทิฐิ คือ ปัญญาที่เหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลกธรรม ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส ตัณหาอันเป็นมูลเหตุของความเร่าร้อนทางด้านจิตใจที่เรียกกันในภาษาสมัยใหม่ว่าไม่ตกเป็นทาสทางอารมณ์ของตนเอง ไม่ตกเป็นทาสของอำนาจหรือค่านิยมจากภายนอก มีพฤติกรรมที่อิสระเพราะมีจิตใจที่หลุดพ้น จากอำนาจของการปรุงแต่งจากสิ่งภายนอกของสังคมได้อย่างสิ้นเชิง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546 : 739)

ดังนั้นการสมาทานธรรมโดยยึดปฏิบัติที่ถูกต้องและยึดถือในส่วนของผู้ปฏิบัติทุกข์แต่ได้ผลเป็นสุข และปฏิบัติเป็นสุขและได้ผลเป็นสุขนั้น เป็นการมีความเห็นที่ถูกต้องโดยมีปัญญาในการที่จะเลือกไปสู่ที่ดี เมื่อปฏิบัติตามแล้วในอนาคตนั้นจะไปสู่สวรรค์ คือ ความสุข

2. หลักศรัทธา

ศรัทธาที่เป็นหลักสำคัญหลักหนึ่ง ในคำสอนของพระพุทธศาสนาที่พระพุทธองค์ได้ทรงสอนไว้นั้น แต่ศรัทธาที่ถูกนั้นต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขของหลักสัมมาทิฐิ, วิชา, ญาณและโพธิ เป็นต้น เพราะฉะนั้นแล้ว ศรัทธาคือความเชื่อนี้อาจเป็นความเชื่อที่ผิด ซึ่งอาจนำไปสู่จุดหมายปลายทางที่ผิด อันไม่พึงประสงค์ได้ในทางประพฤติปฏิบัติ

ศรัทธา หมายถึง ความเชื่อ เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ (พระธรรมกิตติวงศ์, 2551 : 950) ศรัทธาในทางพระศาสนา นั้นท่านจำแนก 2 ระดับ ระดับที่ 1 สัทธาญาณวิปยุต หมายถึง ความเชื่ออันเกิดจากความไม่รู้ เหตุรู้ผล หรือไม่อยู่บนพื้นฐานของเหตุและผล ซึ่งมักเป็นความเชื่อแบบหยั่งดังอุทิศทุ่มเท ระดับที่ 2 สัทธาญาณสัมปยุต หมายถึง ความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา รู้เหตุ รู้ผล เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อโดยอยู่บนพื้นฐานของเหตุและผลก่อนที่จะตกลงปลงใจเชื่อ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2546 : 107)

ผู้ศึกษาจะได้อธิบายความหมายของสัทธาญาณวิปยุตและสัทธาญาณสัมปยุต ในแต่ละประเด็นดังต่อไปนี้

(1) สัทธาญาณวิปยุต เป็นศรัทธาไม่ประกอบด้วยความรู้ พบได้ลักษณะดังต่อไปนี้ 1) โลภียศรัทธา (ธมมปทฎฐกถา (ปญจโม ภาโค), 2536 : 13) หมายถึง ศรัทธาฝ่ายโลกหรือศรัทธาของชาวโลกทั่วไปเป็นศรัทธาที่ไม่มีความมั่นคง ไม่ตั้งมั่น หวั่นไหวและและมีโอกาสเปลี่ยนแปลงได้เสมอ 2) จลศรัทธา หมายถึง ศรัทธาที่ยังหวั่นไหวและเปลี่ยนแปลงได้อยู่เสมอ ไม่มั่นคง ไม่แน่นอน 3) อวคศรัทธา หมายถึง ศรัทธาที่มุ่งเร้าอารมณ์ ปลุกระดมความรู้สึก ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุผล 4) อนาการวตศรัทธา หมายถึง ศรัทธาที่ไม่มีเหตุผล ไม่มีบ่อเกิด 5) อทสสมูลกศรัทธา หมายถึง ศรัทธาที่ไม่มีการเห็นเป็นมูลฐาน 6) อมูลิกาศรัทธา หมายถึง ศรัทธาที่ไม่มีมูลเหตุ หรือเชื่ออย่างลอย ๆ 7) ปสาทศรัทธา หมายถึง ศรัทธาชนิดเลื่อมใส ขึ้นอยู่กับบุคคล เร้าอารมณ์และเป็นอัตวิสัย 8) สัมปสาทลักษณะศรัทธา หมายถึง ความเชื่อที่ทำให้จิตใจผ่องใส ช่มนิรวณไว้ได้ ไม่ขุ่นมัวด้วยมลทิน เมื่อรักษาศีลให้ทานหรือสันทนาธรรม เป็นศรัทธาที่เกิดขึ้นและดับหายไปเป็นครั้งคราวไม่มั่นคง 9) สัทธาจริต หมายถึง คนที่มีลักษณะนิสัยหนักไปในทางศรัทธา เป็นคนเชื่อคนง่ายเอาความเชื่อมาก่อนสิ่งอื่นใด (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 13/654/600)

สัทธาญาณวิปยุตหรือศรัทธาที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาด้วยญาณนี้ เป็นศรัทธาประเภทที่ไม่มี ความเห็นความเข้าใจอันเกิดจากปัญญาเป็นมูลฐานรองรับ เป็นศรัทธาที่เอียงไปทางโมหะ หลงมลายได้ง่าย ปสาทศรัทธาและศรัทธาฝ่ายอาเวคะศรัทธาที่มุ่งเร้าอารมณ์ ก็จัดอยู่ในศรัทธาประเภทนี้ ศรัทธาประเภทนี้เป็นศรัทธาที่ปิดกั้นปัญญา ปิดโอกาสที่จะให้มีการโต้แย้ง ตรวจสอบ ห้ามสงสัย ห้ามถาม ใช้วิธีปลุกเร้า บังคับให้เชื่อ และทำตามอย่างเดียว อย่างมีดบอด

ดังนั้นการปฏิบัติสมาทานธรรมเมื่อปฏิบัติสุขได้ผลทุกข์และปฏิบัติทุกข์ได้ผลทุกข์นี้ จัดเข้าสัทธาญาณวิปยุต เพราะไม่ประกอบด้วยปัญญา เชื่อโดยการเร้าอารมณ์ เชื่อโดยการลัทธิของตน เชื่อในการปฏิบัติที่ไม่มั่นคง หวั่นไหว จนไม่สามารถบรรลุสิ่งที่สูงขึ้นต่อไป ย่อมมีผลในอนาคตนั้นไปสู่ที่อบายภูมิอย่างแน่นอน

2 สัทธาญาณสัมปยุต พระพุทธศาสนาได้แสดงเกี่ยวกับศรัทธาไว้หลายแห่ง ส่วนมากจะมุ่งเน้น ศรัทธาประเภทญาณสัมปยุตนี้ ดังปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาหลายแห่ง พิจารณาได้ดังต่อไปนี้ 1. โลกุตตรศรัทธา หมายถึง ศรัทธาฝ่ายธรรม อยู่เหนือศรัทธาของชาวโลก มีความตั้งมั่น ไม่อ่อนแอ คลอนแคลนและ

มีโอกาสเปลี่ยนแปลงได้ยาก 2. อจลสัทธา หมายถึง สัทธาที่ไม่หวั่นไหวและไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นได้ง่าย ๆ มีความมั่นคง เทียบเท่า และแน่นอน เป็นสัทธาของพระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันขึ้นไป 3. อาการวดี สัทธา หมายถึง สัทธาที่มีเหตุผล เป็นไปตามเหตุผล ไม่มั่งงำอารมณ์ หรือปลุกกระดมความรู้สึก แต่มุ่งตรงไปที่เหตุผล ถือเหตุผลเป็นประมาณ 4. ทัสสนมูลลิกสัทธา หมายถึง สัทธาที่มีการเห็น มีความเข้าใจเป็นมูลฐาน 5. มูลิกาสัทธา หมายถึง สัทธาที่มีมูลหรือมีเหตุ 6. โอภักปนสัทธา หมายถึง สัทธาที่ไม่กำเริบกลับกลายเป็นอย่างอื่น เป็นสัทธาที่มั่นคง ไม่หวั่นไหว เปลี่ยนแปลงง่าย 7. สัทธาสัมปทา หมายถึง เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อว่า ทำดีต้องได้ดี ทำชั่วต้องได้ชั่ว บุญมีบาปมี ไม่เชื่อในสิ่งที่เหลวไหล 8. สัมปักษ์นธลักษณะสัทธา หมายถึง ความเชื่อที่ทำให้จิตโลกแล่นไปด้วยความเพียร พยายามเพื่อให้บรรลุผลที่ยังมิได้บรรลุขึ้นสูงขึ้นไป 9. อเวจจิปสาธา หมายถึง ความเชื่อชนิดเลื่อมใสที่ยังลงมั่นคงด้วยปัญญา สัทธาที่อาศัยปัญญาแล้วทำให้เกิดความมั่นคง 10. ตถาคตโพธิสัทธา หมายถึง ความเชื่อต่อพระปัญญาตรัสรู้พระตถาคตว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้เองโดยชอบ ฯลฯ เป็นผู้ตื่นแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 23/4/3) สรุปลักษณะสัทธาสามประการ คือ เป็นสัทธาที่มีเหตุผล มีการใคร่ครวญ คิดครวญอย่างรอบคอบด้วยดี มีการเห็นเป็นมูลฐาน มีการเห็นแจ้งประจักษ์ชัด เข้าใจชัดแจ้ง ไม่หวั่นไหวและเปลี่ยนแปลงได้ยาก เกี่ยวข้องกับเหตุผล มีเหตุผลรองรับ มีการเห็นเป็นมูลฐานหรือไม่ใช่เชื่ออย่างลอย ๆ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 13/654/600)

ดังนั้นสรุปการสมาทานธรรมที่ประกอบด้วยปัญญาจะปฏิบัติทุกข์เพื่อให้เกิดสุขและปฏิบัติสุขเพื่อให้เกิดสุขในอนาคตเพราะมีปัญหาในความเชื่อตามหลักความจริงในทางพระพุทธศาสนา โดยเมื่อเชื่อแล้วปฏิบัติตาม ถึงบางครั้งอาจจะทุกข์ยากแต่ก็เพื่อความสุขในอนาคตก็ไม่หวั่นไหว ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก แต่ผลในอนาคตนั้นเกิดความสุขในสุคติภพ(สวรรค์)อย่างแน่นอน

3. หลักทวารธรรม

ในการสมาทานธรรมนั้น จะจัดเข้าหลักธรรมที่จะเป็นเหตุให้เป็นคนดีนั้น จะต้องมียุทธปฏิบัติต่อความละอายหรือความเกรงกลัวต่อบาปในการกระทำของตน ซึ่งการสมาทานธรรมมาปฏิบัติ นั้น ผู้ที่ปฏิบัติเมื่อมีความเห็นผิด มีความเชื่อในสิ่งที่ไม่ประกอบด้วยปัญญาแล้วยังถือเป็นเหตุภายในตนเป็นที่ตั้ง ถือเอาตัวเองเป็นใหญ่ ย่อมเป็นเหตุด้วยไม่ละอายและไม่เกรงกลัวต่อการทำบาป แต่เมื่อมีความเข้าใจหลักการปฏิบัติด้วยความเห็นที่ถูกต้องแล้วจะจัดเข้าหลักทวารธรรม หมายถึง หิริและโอตตปปะ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 23/4/3.) แปลความว่า บุคคลผู้มีหิริและโอตตปปะ ได้ชื่อว่าเป็นคนสะอาด เป็นคนมีความสงบระงับเป็นคนดีงาม จนได้ชื่อว่าเป็นผู้มีทวารธรรมในโลกนี้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 27/6/3) คำว่า หิริ คือ กิริยาเป็นเหตุให้ละอายและโอตตปปะ คือ กิริยาเป็นเหตุให้เกรงกลัวต่อการทุจริตเป็นต้น ซึ่งเป็นบาปอกุศล (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 34/30-31/31-33)

สรุปหลักเทวธรรมก็คือ หิริและโอตตปปะ มีความหมายว่า เป็นกิริยาอาการที่ละอายและเกรงกลัวต่อบาปทุจริตทั้งปวง การมีความละอายและเกรงกลัวนั้น จะทำให้เป็นผู้มีหิริโอตตปปะเป็นคนดี เป็นคนสะอาด เป็นคนสงบเยือกเย็น เป็นมีคุณธรรม เป็นคุณธรรมจนได้ชื่อว่าเป็นเทพในโลกมนุษย์และเบื้องหน้าโลกสวรรค์ต่อไป

หลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติของเทวดาโดยตรงและเป็นข้อปฏิบัติให้ไปเกิดเป็นเทวดา หลักธรรมนี้เรียกว่า เทวธรรม แปลว่า ธรรมของเทวดา หรือธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา ดังข้อความที่ปรากฏในขุททกนิกายชาดกว่า “สัตบุรุษทั้งหลาย ประกอบด้วยหิริโอตตปปะ ตั้งอยู่ในธรรมอันขาว ท่านเรียกว่า ผู้มีเทวธรรมในโลก” หลักเทวธรรม ดังคำกล่าวที่มีความหมายที่ขยายออกเป็นประเด็นใหญ่ๆ ได้ 3 ประเด็นคือ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 7/6/3)

(1) ผู้ที่เกิดเป็นเทวดาแล้วต้องปฏิบัติตนอยู่ในเทวธรรม คือ หิริ ความละอายบาปมีกายทุจริตเป็นต้น และโอตตปปะ ความกลัวต่อผลของบาปมีกายทุจริตเป็นต้น เพื่อทรงสถานะของความเป็นเทวดาให้อยู่ได้นาน เพราะถ้าเทวดาขาดความละอายชั่วกลัวบาป กระทำชั่วขึ้นมาก็จะต้องเคลื่อนจากสวรรค์ไปเกิดในคติอื่น อรรถกถาได้แสดงเหตุที่ทำให้เทวดาเคลื่อนจากเทวโลกไว้ 4 ประการ คือ . 1. ด้วยความสิ้นอายุ 2. ด้วยความสิ้นบุญ 3. ด้วยความสิ้นอาหาร 4. ด้วยความโกรธ ในเหตุ 4 ประการนั้น เทวดาที่ไม่ตั้งอยู่ในธรรม ชื่อว่าเคลื่อนด้วยความโกรธ เช่น เทพบุตรคนหนึ่งไม่อดทนต่อสมบัติของผู้อื่นมีความโกรธเคืองแล้วจึงทำกาลี

(2) ผู้ประกอบด้วยเทวธรรมทั้ง คือ หิริ และโอตตปปะ ตั้งอยู่ในธรรมอันขาว ท่านเรียกว่า ผู้มีเทวธรรม คือมนุษย์ทั้งหลายที่เป็นคนดีดำรงตนอยู่ในเทวธรรม ชื่อว่า ผู้มีเทวธรรม เป็นเทวดาในโลกมนุษย์ จะเห็นได้ว่าการจัดประเภทเทวดา ท่านจัดพระราชาเป็นเทพประเภทหนึ่ง เรียกว่า สมมติเทพ เป็นเทวดาโดยสมมติ อีกประการหนึ่ง เทียบได้กับการจัดมารดาบิดาซึ่งเป็นมนุษย์แต่ประพฤติดุชกรรมวิหจริตต่อบุตร ท่านจัดว่ามารดาบิดาเป็นพรหมของบุตรคือเป็นพรหมในโลกมนุษย์

(3) เทวธรรมเป็นหลักปฏิบัติที่ทำให้ผู้ปฏิบัติได้ไปเกิดเป็นเทวดา พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่า กุศลธรรมทั้งหลาย มีหิริและโอตตปปะเป็นมูล ชื่อว่า เทวธรรม เพราะมีความหมายว่า เป็นเหตุแห่งกุศลสัมปทาแห่งการเกิดในเทวโลก และแห่งความหมดจด เหตุแห่งการเกิดในเทวโลกก็คือเหตุที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 3/304/7)

สรุปว่าหลักเทวธรรมนั้นทำให้ผู้ปฏิบัติได้รับสิ่งที่พึงประสงค์ 3 ประการ คือ (1) ทรงสถานะความเป็นเทวดาให้คงอยู่ได้นาน (2) ผู้ปฏิบัติเทวธรรมชื่อว่าเป็นเทวดาในโลกมนุษย์ (3) หลักเทวธรรมเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติได้ไปเกิดเป็นเทวดา จากการศึกษาหลักเทวธรรมจึงทราบได้ว่า ผู้ประพฤติดุชกรรมจึงขึ้นจนได้ไปเกิดเป็นเทวดาแล้วก็ยังต้องประพฤติดุชกรรมเพื่อรักษาภาวะของตนไว้ไม่ให้ตกไปสู่ความหายนะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็ต้องประพฤดิเทวธรรมอยู่ตลอดเวลา หลักเทวธรรมนี้ยังเป็นมูลเหตุกุศลสัมปทาแห่งการเกิดในเทวโลกและแห่งความหมดจดด้วย

ดังนั้น ผู้ปฏิบัติของการสมาทานธรรมนั้น แยกออก 2 ประเด็น คือ (1) ปฏิบัติสุขแต่ได้ผลเป็นทุกข์ และปฏิบัติเป็นทุกข์และได้ผลเป็นทุกข์ ย่อมมีผลในส่วนของความไม่ละอายและเกรงกลัวต่อการทำบาป เพราะมีผลในอนาคตนั้นลำบากและเป็นทุกข์เรื่อยไป (2) แต่เมื่อปฏิบัติเป็นทุกข์ แต่ได้ผลเป็นสุขและปฏิบัติเป็นสุข และได้ผลเป็นสุข ย่อมมีความเห็นในส่วนของความละอายหรือเกรงกลัวต่อการทำบาปย่อมส่งผลในอนาคตให้เกิดความสุขหรือความสุขในโลกเบื้อง(สวรรค์)หน้าเพื่อไปเกิดเป็นเทวดาสืบต่อไป

สรุป

การปฏิบัติธรรมในจุฬารัมมสมาทานสูตร สามารถสรุปได้ดังนี้

บุคคลที่สมาทาน 2 ประเภท หมายถึง (1) บรรพชิต (2) คฤหัสถ์ ผลของสมาทาน แบ่ง (1) อปายภูมิ คือ เมื่อปฏิบัติสุขในปัจจุบันแต่มีผลเป็นทุกข์ในอนาคต และปฏิบัติทุกข์ในปัจจุบัน แล้วมีผลเป็นทุกข์ในอนาคต ย่อมไปสู่ความไม่เจริญและลำบาก (2) สวรรค์ คือ เมื่อปฏิบัติทุกข์ในปัจจุบัน แล้วมีผลเป็นสุขในอนาคต และเมื่อปฏิบัติสุขในปัจจุบันแล้วมีผลเป็นสุขในอนาคต ย่อมไปสู่ความสุข ความเจริญในที่สุด

วิเคราะห์การปฏิบัติจุฬารัมมสมาทานสูตรในพระสูตรต้นตปิฎก (1) กามสุขขัลลิกานุโยค หมายถึง การปฏิบัติแบบลุ่มหลงกามคุณต่าง ๆ หรือติดอยู่ด้วยกิเลสทั้งหลาย (2) อตถกิลมณานุโยค หมายถึง การปฏิบัติแบบทรมานตนเอง ตามที่ตนนับถือซึ่งยังมีกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัดคือสังโยชน์ (3) เนกขัมมะ หมายถึง การออกจากกามหรือออกบวช เพื่อปฏิบัติเข้าหาความจริงในชีวิตและเพื่อดับซึ่งสังสารวัฏ (4) ฌาน หมายถึง การเพ่ง หรือตั้งมั่น และเชื่อมั่นในการปฏิบัติตามเพื่อให้เข้าถึงการบรรลุธรรมต่าง ๆ การปฏิบัติเช่นนี้ย่อมนำความสุขมาให้ในปัจจุบันแล้วมีผลความสุขในอนาคต

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการสมาทานธรรม (1) หลักทวิภูติ หมายถึง ความเห็น ในการสมาทานธรรมนั้น การปฏิบัติต้องมี 2 อย่าง (1) มีความเห็นไม่ถูกต้อง คือ มิจฉาทวิภูติ เพราะติดกามคุณ กระทำตนให้ลำบาก ส่งผลเป็นทุกข์ในอนาคต และ (2) มีความเห็นถูกต้อง คือ สัมมาทวิภูติ มีความเห็นชอบในทางที่ถูกต้องถูกหลัก แล้วปฏิบัติตามก็จะส่งผลให้มีความสุขในอนาคต (2) หลักศรัทธา หมายถึง ความเชื่อในการปฏิบัตินั้นมี 2 ประเด็น (1) ความเชื่อโดยไม่มีปัญญา หรือสัทธาญาณวิปยุต การปฏิบัติเช่นนี้เป็นการปฏิบัติแบบสุขในปัจจุบันแล้วมีผลเป็นทุกข์ในอนาคตและปฏิบัติทุกข์ในปัจจุบันแล้วมีผลเป็นทุกข์ในอนาคต (2) ความเชื่อโดยมีปัญญาประกอบหรือสัทธาญาณสัมปยุต คือ เป็นสัทธาที่มีเหตุผล มีการใคร่ครวญ คิดครวญอย่างรอบคอบ ด้วยดี มีการเห็นเป็นมูลฐาน มีการเห็นแจ้งประจักษ์ชัด เข้าใจชัดแจ้ง ไม่หวั่นไหวและเปลี่ยนแปลงได้ยาก การปฏิบัติเช่นนี้เป็นภาคปฏิบัติแบบทุกข์ในปัจจุบันแล้วมีผลเป็นสุขในอนาคตและการปฏิบัติสุขในปัจจุบันแล้วมีผลเป็นสุขในอนาคต ดังนั้นผู้ปฏิบัติของการสมาทานธรรมนั้น แยกออก 2 ประเด็น คือ (1) ปฏิบัติสุขแต่ได้ผลเป็นทุกข์และปฏิบัติเป็นทุกข์และได้ผลเป็นทุกข์ ย่อมมีผลในส่วนของความไม่ละอายและเกรงกลัวต่อการทำบาป มีผลในอนาคตนั้นลำบากและเป็นทุกข์เรื่อยไป (2) แต่เมื่อปฏิบัติเป็นทุกข์ แต่ได้ผลเป็นสุขและปฏิบัติเป็นสุขและ

ได้ผลเป็นสุข ย่อมมีความเห็นในส่วนของการละอายหรือเกรงกลัวต่อการทำบาปย่อมส่งผลในอนาคตให้เกิดความสุขหรือความสุขในโลกเบื้อง(สวรรค์)หน้าเพื่อเป็นเทวดาสืบต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- พระธรรมกิตติวงศ์. (2551). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ฉบับคำวัด*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม.
- พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมล). (2522). *คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมปิฎก เล่ม 3 ภาครูป นิพพาน*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร : แผนกเรียนพระไตรปิฎกวัดเพลงวิปัสสนา.
- พระพุทธชินมุนี (บุญมา ทัฬหะมณเฑียร). (2545). *ทีปธรรม, เทศนา โอวาท คติธรรม*. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน).
- มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2553). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 14). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนธการพิมพ์ จำกัด.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2553). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 18). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เพิ่มทรัพย์การพิมพ์.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2546). *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- สุชีพ ปุณฺณานุภาพ. (2541). *พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนาไทย - อังกฤษ, อังกฤษ - ไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 8) กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2529). *พระพุทธศาสนาที่คนจะวิจารณ์*. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์.